

کتابشناسی موضوعی توصیفی آثار و نگاشته‌های استاد محمود شهبابی خراسانی

۱ دکتر منصور امیرزاده جیرکلی

^۱ گروه آموزشی الهیات (فقه و حقوق)، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران

نویسنده مسئول: Amirzadehj@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۲ / تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۸/۱۶

چکیده

استاد محمود شهبابی خراسانی (۱۳۶۵-۱۲۸۲ ش) استاد ممتاز دانشگاه تهران بودند که از سال ۱۳۱۳ همزمان با تأسیس دانشکده معقول و منقول، همکاری خود را با دانشگاه تهران آغاز نمودند. مهمترین آثار و تألیفات ایشان، عبارتند از: ادوار فقه، تقریرات اصول، قواعد فقه و رهبر خرد. نگارنده، به پاس تجلیل از مقام علمی استاد شهبابی، مقدمه مقاله را به ذکر مختصری از زندگینامه استاد، اختصاص داده، سپس کتابشناسی آثار ایشان، به شکل نسبتاً جامع، به رشته تحریر در آمده است.

در این کتابشناسی موضوعی توصیفی، پس از بررسی یا تورق تألیفات استاد فقید محمود شهبابی، آثار و نگاشته‌های ایشان، در ۷ موضوع و ۵۴ اثر، معرفی و توصیف شده است. آثار توصیف شده ذیل هر موضوع، به شیوه زیر دسته‌بندی شده است: الف) آثار چاپی؛ ب) آثار خطی. در داده‌های کتابشناسی کتب چاپ شده، ترتیب ذکر اطلاعات، نوعاً به شرح زیر است: عنوان اثر، پدیدآورنده (مؤلف، مترجم، مصحح و...)، تعداد جلد، محل انتشار، نام انتشارات، سال انتشار، نوبت چاپ، تعداد صفحه.

در این مقاله، کتب مستقل فقهی و اصولی (ادوار فقه، تقریرات اصول، دو رساله و قواعد فقه)، با توضیح بیشتری، توصیف شده است. **کلیدواژه:** محمود شهبابی - کتابشناسی - تألیفات - ادوار فقه - تقریرات اصول - رهبر خرد.

مقدمه

زیست‌نامه استاد شهبابی در یک نگاه

استاد فقید محمود شهبابی خراسانی، از معدود بزرگان حوزه و دانشگاه است که به رغم آثار و تألیفات ارزشمند، هنوز چنان که شایسته و بایسته است، شناخته نشده و بویژه نسل جوان و بالأخص دانشجویان و طلاب رشته‌های فقه، حقوق و فلسفه، به شناخت وی و آثارش، اهتمام نکرده است. استاد محمود شهبابی در سال ۱۳۲۱ قمری (تقریباً مطابق با ۱۲۸۲ شمسی)، در تربت حیدریه - از شهرستان‌های تابعه استان خراسان رضوی - در یک خانواده روحانی، دیده به جهان گشود. وی فرزند حاج شیخ عبدالسلام تربتی و برادر بزرگتر دکتر علی اکبر شهبابی است. (عراقی‌نژاد، ۱۳۸۳، ۱۰/ ۹۶). استاد شهبابی پس از تحصیل علوم حوزوی در تربت حیدریه و مشهد، و کسب درجه اجتهاد در حدود سن ۲۴ سالگی و دریافت اجازه از برخی از مراجع تقلید، برای تکمیل تحصیلات در رشته فلسفه به اصفهان رفت و بعد از ۴ سال اقامت در اصفهان، در سال ۱۳۰۸ شمسی، تهران را برای اقامت انتخاب کرد. ایشان، از سال ۱۳۱۳ همزمان با تأسیس دانشکده معقول و منقول، همکاری خود را با دانشگاه تهران آغاز نمود و در سال ۱۳۱۸ از دانشکده یاد شده به دانشکده حقوق، منتقل گردید. (شهبابی، اندیشه شهاب، بی‌تا، صفحه نود و سه)

استاد شهابی در سال ۱۳۵۸ به فرانسه رفت و ۷ سال بعد، در تاریخ ۱۳۶۵/۰۵/۰۴، در سن ۸۳ سالگی در محل اقامت خود، مولوز «mulhouse» فرانسه، دیده از جهان فرویست و در گورستان تیه پاریس، مدفون گردید. حاصل سالها تحصیل، تدریس و تحقیق استاد شهابی در حوزه و دانشگاه، افزون بر تربیت شاگردانی از قبیل استاد فقید دکتر ناصر کاتوزیان، دکتر مهدی محقق و شهید دکتر بهشتی، متجاوز از ۵۰ اثر در موضوعات گوناگون فقه، اصول فقه، فلسفه، منطق، تفسیر، تشیع و... به زبان فارسی و عربی می‌باشد. راقم این سطور، محضر استاد شهابی را درک نکرده و استفاضه حضوری از کلاس درس ایشان، برایش میسر نگردیده اما از آثار فقهی استاد، استفاده کرده است. اگرچه استاد، حضوراً در کلاس درس، چیزی به من نیاموخت اما «من از او آموختم». به تعبیر زنده‌یاد دکتر شریعتی: «گاهی، کسی با یک دیدار، یک سخن، استاد و آموزگار آدمی می‌شود و گاه، دیگری با سالها تدریس و تعلیم و مصاحبت و معاشرت، اثری را بر ما دارد که کت و شلوار یا میز کارمان و...» (شریعتی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۷-۱۳۸).

گفتنی است گاهی نیز استاد شهابی، مطالب فلسفی، عرفانی و ذوقی خویش را در قالب اشعار بیان می‌کرد که در صفحات آینده اشاره خواهد شد. مشهورترین آثار وی، عبارتند از: ادوار فقه، تقریرات اصول، قواعد فقه، رهبر خرد، رساله بود و نمود. از بررسی آثار و تألیفات به‌جامانده از استاد شهابی و اجازات صادره، می‌گوییم: اولاً ایشان در فقه و اصول فقه، مجتهد؛ ثانیاً با توجه به تسلط بر فلسفه ابن‌سینا و مآخذ، استاد شهابی، عالم و شارح فلسفه اسلامی بودند. به بیان دیگر، جامع معقول و منقول و متخصص در اغلب علوم اسلامی و در فقه، اصول فقه و فلسفه، «استاد» بودند و شاگردپرور.

شیوه کار:

- ۱- در کتابشناسی حاضر که به نوعی اشاره‌ای به حیات علمی استاد می‌باشد، پس از بررسی یا تورق در تألیفات، آثار و نگاشته‌های استاد شهابی در ۷ موضوع و ۵۴ اثر، معرفی و توصیف توصیف شده و به شرح آتی تقدیم حضور می‌گردد.
- ۲- افزون بر آثاری که در داخل متن، ذکر شده، از مآخذ زیر نیز استفاده شده که در فهرست منابع آمده است: تاریخچه دانشکده الهیات دانشگاه تهران؛ راهنمای دانشکده حقوق دانشگاه تهران؛ کاتوزیان، ناصر، از کجا آمده‌ام، آمدنم بهر چه بود؟ زندگی من؛ همو، «در باره استاد شهابی»، (مصاحبه)؛ مرسولوند، حسن، زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران؛ افشار، ایرج، «محمود شهابی»؛ امیرزاده جیرکلی، منصور، «در باره استاد محمود شهابی خراسانی»؛ محمدی، ابوالحسن، قاعده «ضمآن ید»، پایان‌نامه دوره دکتری؛ گرجی، ابوالقاسم، «استاد محمود شهابی خراسانی»، مصاحبه با کیهان فرهنگی؛ همو، «در باره استاد شهابی»، (مصاحبه).
- ۳- در اینجا مناسب است آثار و تألیفات و نگاشته‌های ایشان، بر اساس موضوع، به شرح زیر دسته‌بندی و توصیف گردد تا مطالعه و تحقیق، بر اساس نظم منطقی باشد: قرآن، علوم قرآن و حدیث؛ سیره معصومین و سرگذشت‌نامه‌ها؛ فقه، اصول فقه و حقوق؛ فلسفه و منطق؛ عقاید، کلام، عرفان، فرق و مذاهب، دین اسلام؛ زبان و ادب فارسی و عربی.
- ۴- شیوه دسته‌بندی آثار در هر قسمت، به این صورت است که ابتدا، «آثار چاپی» (اعم از تألیف و تصحیح و ترجمه)، و سپس «آثار خطی»، معرفی گردیده است.
- ۵- با توجه به تتبع به عمل آمده، غیر از سلسله مقالات «فروغ ایمان»، مقالات دیگری، از استاد شهابی در مجلات علمی، به چاپ نرسیده است. مقالات «فروغ ایمان»، با توجه به محتوا، در ابتدای قسمت «قرآن، علوم قرآن و حدیث» معرفی شده است.
- ۶- پس از معرفی یا توصیف هر اثر، منبع یا مآخذ مورد استفاده، به صورت درون‌متنی، ذکر شده است.
- ۷- علیرغم تلاش‌های فراوان، به برخی از آثار مخطوط استاد، دسترسی پیدا نکردیم. معرفی و توصیف این قبیل آثار، از تضعیف کتب و مقالات منتشره و همچنین «فهرست آثار و تألیفات» به قلم استاد شهابی، صورت گرفته است.
- ۸- در انتهای مقاله، عناوین و مشخصات برخی از پایان‌نامه‌ها و رساله‌های تحصیلی به راهنمایی استاد شهابی، آمده است.
- ۹- با توجه به تحصیلات و تحقیقات نگارنده، کتب مستقل فقهی و اصولی استاد (ادوار فقه، تقریرات اصول، قواعد فقه و دو رساله)، با توضیح بیشتری معرفی و توصیف شده است.

۱- قرآن، علوم قرآن و حدیث؛

الف) آثار چاپی

۱- مقالات «فروغ ایمان»

سلسله مقالات استاد شهابی با عنوان «فروغ ایمان»، که در باره مقدمات تفسیر قرآن و تفسیر برخی از آیات قرآن بود، به تدریج، نوشته می‌شده و در ۱۹ شماره در مجله ایمان، به فارسی چاپ شده است. «ایمان»، عنوان مجله‌ای است که در سال‌های ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵، بطور ماهانه، مقالات جمعی از نویسندگان در باره مسایل دینی و اخلاقی در آن منتشر می‌گردید. نوزده شماره از این مجله، در سالهای مذکور چاپ شد. صاحب امتیاز و مدیر آن، استاد شهابی بودند. (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۲۹/۱؛ همو، ۱۳۴۷، ص ۳؛ عراقی‌نژاد، ۱۳۸۳، ۹۶/۱۰؛ زریاب، ۱۳۶۵، ص ۴۶۸)

(ب) آثار خطی**۲- إجراء الفلک فی تفسیر سورة الملک (به زبان عربی)**

این اثر، تفسیر سوره مُلک می‌باشد و به زبان عربی نوشته شده است. آنگونه که استاد شهابی مرقوم داشته‌اند، اثری ناتمام است. در فهرست آثار منتشره در انتهای کتاب الاسلام و الشیعة، عنوان اثر به صورت «إرساء الفلک فی تفسیر سورة الملک»، آمده است.

در باره سؤال فرعون در خصوص حقیقت رب‌العالمین، و جواب حضرت موسی (ع)، در کتاب شذرات، اعتراض مشهور را اینگونه آورده است: «أحضرت موسیٰ به «ما» حقیقیه، منحرف شده و جواب را طوری دیگر داد، فرعون او را دیوانه خوانده و به مردم گفته است: «إن رسولکم الذی أرسل إلیکم لمجنونٌ»»

استاد شهابی در ادامه به رفع اشکال و اعتراض مشهور، می‌پردازد و به تفصیل، عین مطالبی را که در اثر دیگر با عنوان «رأی العقل السلیم فیما جادل به فرعون مع الکلیم»، آورده، نقل می‌کند. (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۲۸/۱، همو، ۱۳۴۷، ص ۲؛ همو، ۱۳۹۴، ص ۵۱۷-۵۱۸)

۳- رساله «الإنسان و العقل»

این رساله، در باره این است که خلقت انسان در مقام اُطوار وجود و اُدوار حیات، برای رسیدن به آخرین طور است که عقل و تعقل می‌باشد. در کتاب اَلْإِسْلَام وَ الشَّيْعَةُ در باره محتوای این رساله مختصر می‌نویسد: «فی بیان کون غایة خلق الإنسان أن یصیر عاقلاً کما أُشیر إلیه فی القرآن المجید». (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۲۹/۱، همو، ۱۳۴۷، ص ۳)

۴- رساله «بیم و امید»

این رساله، در شرح حدیث «مَنْ سَأَلَ عَنِ التَّوْحِيدِ» به فارسی و به سبکی عرفانی نوشته شده است. تألیف کتاب به درخواست مرحوم ذوالریاستین قطب سلسله نعمت‌اللهی، بوده است. (شهابی، ۱۳۴۷، فهرست آثار، ص ۲)

۵- رساله «توجیه الحصر»

این رساله مختصر در باره آیه «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» می‌باشد. استاد شهابی در این رساله، در خصوص حصر واقع در آیه شریفه، توجیه خویش را آورده است. در یادنامه شهابی، در باره تحقیق خاص استاد شهابی در باره آیه شریفه آمده است: از تعمیمی که از وقوع نکره محذوف (شیء) بعد از کلمه نفی لیس قرار گرفته، استفاده می‌شود که... در قرآن کریم که دارایی برای انسان فقط از راه کار و کوشش بیان شده است، مقصود دارایی است که ذات انسان بدان متّصف و در همه احوال جزو شخصیت انسان و در اختیار او باشد... از قبیل دانش و هنر و اوصاف و اخلاق پسندیده. (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۲۹/۱، شهابی، ۱۳۶۵، ص ۱۴-۱۶)

۶- رساله «رأی العقل السلیم، فیما جادل فرعونُ به الکلیم».

در باره سؤال فرعون در خصوص حقیقت رب‌العالمین، و جواب حضرت موسی (ع)، در ردیف ۲ این مقاله، گفته شد که استاد شهابی پس از طرح اشکال، در ادامه به رفع اشکال و اعتراض مشهور، می‌پردازد و بعد از ذکر نظرات بزرگانی از قبیل مآصدرای شیرازی، به تفصیل، نظرش را در رساله‌ای تحت عنوان «رأی العقل السلیم فیما جادل به فرعون مع الکلیم»، آورده است. (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۲۹/۱، همو، ۱۳۴۷، ص ۳؛ همو، ۱۳۹۴، ص ۵۱۸)

۷- رساله «شهاب الطور فی تأویل آیه النور»

در این رساله که به عربی است، نظر بزرگان فلسفه از قبیل ابوعلی سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و مآصدرای شیرازی، نسبت به تأویل آیه نور، نقل شده و در پایان، نظر فلسفی استاد شهابی در باره آیه نور ذکر شده است. قسمتی از رساله فوق، در خاتمه کتاب النّظرة الدقیقة آمده است. (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۲۷/۱، همو، ۱۳۵۵، ص ۱۶۳-۱۶۷).

۲- سیره معصومین و سرگذشت‌نامه‌ها؛**الف) آثار چاپی****۸- عظمت محمد (ص)**

عظمت محمد (ص)، کتابفروشی و چاپخانه مرکزی، چاپ اول، تهران، ۱۳۱۸، ۲۹۴ صفحه.

مؤلف کتاب، محمداحمد، جاد المولی می‌باشد. استاد شهبایی، این کتاب را از زبان عربی به فارسی ترجمه نموده است. روی جلد ترجمه کتاب، نوشته شده است: محمد (ص)، المثلُ الكامل (۱۰ باب). برای شناسایی عظمت محمد (ص)، بهترین وسیله، کتاب «محمد، نمونه کامل» است. این کتاب، چند بار چاپ شده است. نسخه‌هایی از آن در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، با رکورد ۱۲۵۸۶۳ و نسخه‌ای از کتاب یاد شده در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد با رکورد ۵۸۵۵۲، وجود دارد.

۹- فاروق یکم

فاروق یکم، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران، ۱۳۱۷، ۱۵۲ صفحه مصور. محتوای کتاب در باره فاروق یکم، شاه مصر است که در سال ۱۹۶۵ میلادی، دار فانی را وداع گفت. شیخ آقابزرگ می‌نویسد: «فاروق یکم: ترجمه عن العربیة لمحمود شهبایی الخراسانی، فارسی، طبع بطهران». (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ ق، ۹۵/۱۶، ش ۶۵) ۱۰ - مقدمه بر کتاب «خلاف» شیخ طوسی (زندگینامه شیخ طوسی) مسائل هامه من کتاب الخلاف، شیخ طوسی، با مقدمه استاد محمود شهبایی خراسانی، تهران، چاپخانه حیدری، چاپ اول، ۱۳۴۴ شمسی. استاد شهبایی، با استفاده از کتب رجال و تراجم، زندگینامه شیخ طوسی (متوفی به سال ۴۶۰ ق) را تحت عنوان «ترجمه الشیخ الطوسی»، در ۱۱ صفحه، به عربی نوشته و به عنوان مقدمه بر کتاب «مسائل هامه من کتاب الخلاف»، به چاپ رسیده است. استاد شهبایی، کتاب خلاف را نخستین اثر در علم الخلاف می‌داند و می‌نویسد: «کتاب الخلاف... کتاب لم یسبقه فی موضوعه تألیف و کتاب، لا من الخاصه و لا من العامه...».

این کتاب با هزینه سازمان برنامه و کوشش و اشراف جمعی از استادان فقه دانشکده الهیات دانشگاه تهران، انتشار یافته است. شایان ذکر است در سال ۱۳۴۴ فقط قسمتی از کتاب خلاف شیخ، یعنی از آغاز «کتاب البیوع» تا پایان کتاب «قسمه الصدقات»، چاپ شد. (مسائل هامه من کتاب الخلاف، ...)

۱۱ - مقدمه بر کتاب «فوائد الرضویه» حاج شیخ عباس قمی

فوائد الرضویه فی أحوال علماء المذهب الجعفریة، حاج شیخ عباس قمی، با مقدمه استاد محمود شهبایی خراسانی، تهران، ۱۳۲۷. کتاب فوائد الرضویه فی احوال علماء المذهب الجعفریة، کتابی است در شرح حال علمای امامیه که توسط حاج شیخ عباس قمی، صاحب کتاب مفاتیح، (متوفی به سال ۱۳۵۹ ق) نوشته شده است. در این کتاب، زندگینامه برخی از علمای مذهب شیعه جعفری آمده است. کتاب یاد شده با مقدمه استاد شهبایی، در بهمن ۱۳۲۷ به عربی منتشر شده است. عبارات «مقدمه»، نسبتاً ثقیل بوده و در ۳ صفحه می‌باشد. در این مقدمه، استاد شهبایی، خاطره‌ای را در باره پیشنمازی حاج شیخ عباس قمی، نقل می‌کند: در یکی از ماههای رمضان [۱۳۳۸ یا ۱۳۳۹ هجری قمری]، با چند تن از رفقا از ایشان [حاج شیخ عباس قمی]، خواهش کردیم که در مسجد گوهرشاد، اقامه نماز جماعت را بر معتقدان و علاقه‌مندان، منت نهند. با اصرار و ابرام، این خواهش پذیرفته شد و چند روز نماز ظهر و عصر در یکی از شبستانهای آنجا، اقامه شد و بر جمعیت این جماعت روز به روز می‌افزود. هنوز به ده روز نرسیده بود که اشخاص زیادی اطلاع پیدا یافتند و جمعیت فوق العاده شد. یک روز پس از اتمام نماز ظهر، به من که نزدیک ایشان بودم، گفتند: من امروز نمی‌توانم نماز عصر بخوانم [او] رفتند و دیگر آن سال را برای نماز جماعت نیامدند. در موقع ملاقات و استفسار از علت ترک نماز جماعت، گفتند: حقیقت این است که در رکوع رکعت چهارم متوجه شدم که صدای اقتداکنندگان که پشت سر من می‌گویند: یا الله یا الله، إن الله مع الصابرين، از محلی بسیار دور به گوش می‌رسید. این توجه که مرا به زیادتی جمعیت متوجه می‌کرد، در من شادی و فرحی تولید کرد و خلاصه خوشم آمد که جمعیت، این اندازه زیاد است. بنابراین، من برای امامت، اهلیت ندارم. (قمی، ۱۳۲۷، مقدمه، صفحه «ج»)

ب) آثار خطی

۱۲- مسرَح الفؤاد فی ترجمه السید الداماد

این رساله عربی در باره زندگینامه میرداماد است که در سال ۱۳۱۲ به رشته تحریر در آمده و بنا به نوشته استاد شهبایی، ناتمام می‌باشد. مقدمه این رساله، در کتاب «گلزار معانی» چاپ شده است. (شهبایی، ۱۳۴۷، ص ۴؛ همو، ۱۳۵۶، ۵۲۹/۱، گلچین معانی، ۱۳۵۲، ص ۳۹۹-۴۱۵) حکیم میر برهان‌الدین محمدباقر أسترآبادی متوفی به سال ۱۰۴۱ ق، مشهور به میرداماد و ملقب به معلم ثالث، از فلاسفه معروف عصر صفوی که مورد توجه شاه عباس صفوی بود. کتاب «قبسات» از اوست. کتاب قبسات با تحقیق دکتر مهدی محقق، توسط دانشگاه تهران در سال ۱۳۶۷ چاپ شده است. ملأصدرا از شاگردان میرداماد می‌باشد. استاد شهبایی در توصیف میرداماد می‌نویسد: «رواج فلسفه در ایران، پس از قرن دهم تا زمان حاضر، به همت و عنایت و ترویج این فرزانه وارسته، مرهون و بسته است.» (گلچین معانی، ۱۳۵۲، ص ۳۹۹-۴۱۵)

۳- فقه، اصول فقه، حقوق؛

الف) آثار چاپی

۱۳- ادوار فقه (سه جلد)

جلد اول، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶، چاپ دوم، ۵۶۲ صفحه، فهرست مطالب دارد؛
 جلد دوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶، چاپ دوم، ۲۹۳ صفحه، فهرست مطالب دارد؛
 سوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲، چاپ چهارم، ۸۹۸ صفحه، فهرست مطالب دارد.
 «ادوار فقه» در یک نگاه

استاد محمود شهبای در کتاب ادوار فقه، تاریخ فقه را از لحاظ زمان بررسی کرده و تحوّل آن را مورد توجّه قرار داده است. ظاهراً، طبق طرح نخستین، که در سال ۱۳۶۶ هجری قمری، نوشته شده است، مطالب این کتاب، حداقل در یک دوره ۱۰ جلدی می‌بایست تدوین می‌گردید که به علّت وفات مؤلف، بیش از ۳ جلد آن انتشار پیدا نکرد. (شهبای، بی‌تا، اندیشه شهاب، صفحه نود و چهار)
 به نظر می‌رسد کتاب ادوار فقه که معروفترین کتاب استاد شهبای می‌باشد، اولین کتابی است که در این زمینه، به فارسی، در ایران، نوشته و چاپ شده است و می‌توان گفت که استاد شهبای، بر دیگران «فضل تقدّم» دارد.

معرفی جلد اول کتاب ادوار فقه

استاد شهبای پس از چند بار تدریس و بازنگری در جزوه درسی، جلد اول کتاب «ادوار فقه» را در سنّ ۴۴ سالگی و در سال ۱۳۲۶ شمسی، به رشته تحریر در آورد. جلد اول کتاب، ادوار فقه، شامل دو دوره می‌باشد: ۱- دوره تشریح و صدور؛ ۲- دوره تفریح.

استاد شهبای، دوره تفریح و استنباط را به چهار عهد به شرح زیر تقسیم می‌نماید: ۱- عهد صحابه؛ ۲- عهد تابعان تا زمان غیبت صغری؛ ۳- عهد نُوّاب چهارگانه تا غیبت کبری؛ ۴- عهد غیبت کبری تا عصر حاضر (قرن ۱۴ هجری). وی، عهد چهارم را به چهار عصر، تقسیم کرده است: ۱- از آغاز غیبت کبری (۳۲۹ ق) تا زمان شیخ طوسی (۴۶۰ ق)؛ ۲- از عصر شیخ طوسی تا عصر علامه حلی (۷۲۶ ق)؛ ۳- از عصر علامه حلی تا عصر آقا باقر بهبهانی (۱۲۰۸ تا ۱۲۰۶ ق)؛ ۴- از عصر آقا باقر بهبهانی تا سال ۱۳۶۶ ق (شهبای، ۱۳۶۶، ۳۸۳/۱).

مباحث اصلی جلد اول کتاب، مشتمل بر موارد زیر، می‌باشد: تقسیم اصول دوره‌های فقه به دو دوره تشریح و تفریح؛ تشریح با صدور احکام، مشتمل بر دو عنوان: از بعثت تا هجرت؛ از هجرت تا رحلت؛ دوره تفریح و استنباط.

مراد از دوره تشریح، دوره ۲۳ ساله نبوت پیامبر اعظم (ص) است که به مناسبت‌های مختلف، در مکه و مدینه، احکامی صادر شده است و از آن جایی که نزول آیات قرآن به اعتبار مبدأ و مرجع، به مکه و مدنی، انقسام یافته، لذا دوره صدور و تشریح نیز تحت دو عنوان مورد بررسی قرار گرفته است: ۱- از بعثت تا هجرت؛ ۲- از هجرت تا رحلت.

اما مراد از تفریح، دوره استنباط احکام توسط فقها می‌باشد. اگرچه در مرحله نخست، احکام به تدریج و در طی ۲۳ سال، صادر شده اما این، بدان معنا نیست که تفریح و استنباط احکام پس از دوره تشریح بوده است بلکه امکان دارد در دوره تشریح و صدور احکام نیز، تفقه و تفریح صورت گرفته باشد. استاد شهبای، به درستی در این زمینه می‌نویسد: «در تاریخ ادوار فقه، ضروری نیست که دوره تفقه و تفریح از حیث زمان بر دور صدور و تشریح، مترتب و بطور حتم از آن متأخر باشد، بلکه ممکن است در یک زمان نسبت به احکامی که صدور یافته، دور تفقه باشد و نسبت به احکامی که در طریق صدور و شرف نزول است، دور پیدایش و تحقق.» از باب نمونه، پاسخ معاذبن جبل به پیامبر (ص) مبنی بر اجتهاد نمودن (اجتهاد رأیی) را می‌توان ذکر کرد. (شهبای، ۱۳۶۶، ۱/۴۵ به بعد)

معرفی جلد دوم کتاب ادوار فقه (آیات الاحکام)

جلد دوم، در باره آیات الاحکام می‌باشد. از آن جایی که شناخت آن دسته از آیات که مربوط به احکام فقهی است، برای استنباط، ضرورت دارد لذا استاد شهبای در جلد دوم، خواننده را اجمالاً با آیات الاحکام، آشنا می‌نماید. مراد از آیات الاحکام، آن دسته از آیات قرآنی است که بیانگر یکی از احکام فقهی و شرعی است. این احکام، در برگزیده همه ابواب فقه از طهارت تا دیات است.

استاد شهبای، پس از ذکر هدف عالی قرآن، آیات احکام را به ترتیب ابواب فقهی از طهارت تا شهادت و تقریباً بر اساس کتاب کنزالعرفان فاضل مقداد، آورده و تفسیر آیات مربوط را از کتاب کنزالعرفان و گاهی هم از غیر آن، از قبیل زبدةالبیان مقدّس اردبیلی، خلاصه و ترجمه کرده و بطور اجمال، اقوال فقهی و احتمالات و استدلالات فقیهان از آیات احکام را آورده است. از این رو، نامیدن جلد دوم با عنوان «ادوار فقه»، خالی از مسامحه و تجوّر نیست.

معرفی جلد سوم کتاب ادوار فقه

در جلد سوم کتاب ادوار فقه، ابتدا اوضاع عمومی در عهد دوم یعنی عهد تابعان، بررسی شده، سپس شرح حال تعدادی از فقهای اهل سنت از قبیل ائمه اربعه اهل سنت، شریح قاضی، اوزاعی و دیگران، آمده است.

این جلد، در باره عهد تابعین است و چون در این عهد، اختلاف مذاهب فقهی، پایه‌گذاری علمی شده و مذاهب متعدّد در مقام استنباط احکام، پدید آمده است لذا تاریخ تعدادی از فقهای اهل سنت در این جلد، آمده است.

ارزیابی کلی از دوره ۳ جلدی کتاب

ارزیابی کلی، آن است که جلد اول کتاب ادوار فقه یکی از آثار خوب، پخته و ماندگار استاد شهابی در باره تاریخ فقه است. استاد، در تألیف این جلد، زحمت بسیاری کشیده‌اند و در میان آثار متعددی که در این زمینه نوشته شده، جلد اول ادوار فقه، از ارزشی والا برخوردار است. اما در خصوص جلد دوم، بیشتر مطالب کتاب، ترجمه و خلاصه کتاب کنز العرفان است، و ارتباط مستقیم با تاریخ فقه ندارد. جلد سوم، در حقیقت، تاریخ فقه‌هاست نه تاریخ فقه، آن هم تاریخ فقه مذاهب و ائمه اربعه اهل سنت.

۱۴- تعلیقات بر کتاب «شرایع» محقق

المجلد الثاني من کتاب شرایع الإسلام، محقق حلی، تعلیق و تصحیح از استاد محمود شهابی خراسانی، تهران، مکتبه‌المركزی، ۱۳۲۳ خورشیدی، ۱۹۰ صفحه، رُعی.

قابل ذکر است محقق حلی (متوفی به سال ۶۷۶ ق)، کلّ مباحث فقهی را به ۴ قسم به شرح زیر دسته‌بندی کرده است: ۱- عبادات؛ ۲- عقود؛ ۳- ایقاعات؛ ۴- احکام.

قسم دوم کتاب شرایع، شامل ۱۹ عقد، شامل عقود زیر می‌باشد: تجارت، رهن، مقلّس، حَجْر، ضَمَان، صلح، شرکت، مضاربه، مزارعه، مساقات، ودیعه، عاریه، اجاره، وکالت، وقف، صدقات، سُکنی و حبس، هبات، سَبَق و رمایه، وصایا، نکاح.

توضیحاً قسمت عمده‌ای از قسم دوم کتاب شرایع، شامل ۱۳ عقد (از تجارت تا وکالت)، در جلد دوم با تصحیح و تعلیق استاد شهابی، چاپ شده و بقیه عقود (از وقف تا نکاح)، چاپ نشده است. استاد در الإسلام و الشیعة، در این باره می‌نویسد: «طُبعت قسمة التجارة منه مع التصحیح و التعلیق».

استاد شهابی، در مقدمه کتاب - که به تاریخ ۱۰ مهر ۱۳۲۳ نوشته شده - می‌نویسد: از آن جایی که سرفصل و منبع درسی درس فقه در دانشکده حقوق دانشگاه تهران، قسمت عقود از کتاب شرایع، می‌باشد، فلذا نگارش و چاپ مبحث عقود، بر سایر مباحث، مقدم داشته شد. (محقق حلی، ۱۳۲۳؛ شهابی، ۱۳۵۶، ۱/ ۵۲۸)

روی جلد کتاب آمده است: «المجلد الثاني من کتاب شرایع الإسلام... علیه تعلیقات لمُصَحِّحِهِ الفانی محمود الشَّهابی الخراسانی، الاستاذ بکلیة الحقوق و کلیة المعقول والمنقول». این کتاب با هزینه صاحب کتابفروشی مرکزی، منتشر شده است.

تعلیقات استاد شهابی، به زبان عربی و در باورقی آمده است. برخی از تعلیقات ایشان، جنبه شرح دارد. استاد، در تعلیقات از شروع کتاب شرایع از جمله مسالک شهید ثانی و کتاب جواهر الکلام، نیز استفاده نموده و در برخی موارد، اظهارنظر کرده است.

۱۵- تقریرات اصول

تقریرات اصول، به اهتمام عباس فرید، چاپ هفتم، بی‌جا، بی‌تا، ۱۳۹ صفحه، فهرست مطالب دارد.

کتاب «تقریرات اصول» استاد شهابی، از جمله آثار ارزنده‌ای است که توسط ایشان در دانشکده حقوق دانشگاه تهران و بعضاً در حوزه علمیه، تدریس می‌شده است. «تقریرات اصول»، خلاصه تقریر و درس اصول فقه استاد شهابی در سال سوم قضایی دانشکده حقوق می‌باشد که چاپ اول آن به اهتمام یکی از شاگردان ایشان به نام عباس فرید، در سال ۱۳۲۱ شمسی منتشر شده است، اما مبنای این پژوهش، چاپ هفتم می‌باشد.

مقدمه محققانه کتاب، با عنوان «تاریخ حدوث اصول و چگونگی تطوّر آن»، در ۶۱ صفحه، نوشته شده است. متن کامل این مقدمه، تحت عنوان «اصول استنباط، چگونه پدید آمد؟» در ماهنامه کانون سردفتران و دفتریاران، در اسفند ۱۳۷۸ و فروردین ۱۳۷۹ چاپ شده است. در مقدمه کتاب، چهار مطلب زیر، توضیح داده شده است: ۱- چرا فنّ اصول فقه به وجود آمده است؟ ۲- کی، مباحث این فن، پیدا شده است؟ ۳- نخستین کسی که در این فن، تألیف کرده، که بوده؟ ۴- در مذهب شیعه، از کی، مسایل این فن، مورد استفاده شده؟

از آن جایی که در اصطلاح لسان دانشمندان معاصر، «تقریرات» به مطالبی گفته می‌شود که دانشجو یا طلبه، درس استاد را با همان خصوصیتی که تدریس شده، برای دیگران تبیین و احیاناً تألیف می‌کند، به نظر می‌رسد استعمال واژه «تقریرات» در این مورد، با تعریف رایج، همخوانی نداشته و اطلاق تقریرات بر این کتاب، خالی از مسامحه نیست. ظنّ قوی آن است که مطالب کتاب، به قلم استاد شهابی نوشته شده یا پس از تقریر درس توسط دانشجو، ایشان در مطالب کتاب یا حدّأقلّ در سبک نگارش آن، دخل و تصرف کرده‌اند به گونه‌ای که از نظر محتوا و شیوه نگارش، به نوشته‌های ایشان - که غالباً با تعقید همراه است، - خیلی نزدیک است.

استاد شهابی، پس از آوردن مقدمه، پنج مورد از رئوس ثمانیه را به ترتیب زیر ذکر می‌نماید: ۱- تعریف علم اصول ۲- موضوع علم اصول ۳- فایده علم اصول ۴- منفعت علم اصول ۵- فهرست مباحث علم اصول (از کتاب «الرسالة» شافعی و کفایة الاصول آخوند خراسانی). ایشان، در ادامه، مباحث اصولی زیر را آورده است: وضع، استعمال، استعمال لفظ در اکثر از یک معنا، اوامر، نواهی، مقدمه واجب، مفاهیم، عام و خاص، مطلق و مقید، مجمل و مبین، خبر واحد، اجماع، ادله عقلیه، برائت، تخیر، استصحاب، اجتهاد و تقلید، تخطئه و تصویب.

به نظر می‌رسد عدم ذکر منابع و فقد تحلیل دقیق علمی، به لحاظ رعایت وقت و توان علمی مخاطب یعنی دانشجویان مقطع کارشناسی حقوق است.

۱۶- تقریظ بر کتاب بررسی جرایم زنان در ایران

بررسی جرایم زنان در ایران، قدسیه موسوی حجازی، تقریظ از استاد محمود شهابی خراسانی، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۱، چاپ اول، ۲۳۷ صفحه. کتاب فوق با تقریظ استاد محمود شهابی خراسانی و آیت‌الله خلیل کمره‌ای، به زبان فارسی در سال ۱۳۴۱ هجری خورشیدی چاپ شده است و نسخه‌هایی از آن در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی موجود است. (موسوی حجازی، ۱۳۴۱، رده‌بندی کتابخانه آستانه، ب ۳۳۴ ح ۳۶۴/۳۷۴)

۱۷- دو رساله

دو رساله «وضع الفاظ» و «قاعده لاضرر»، تهران، دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۴۷، ۵۳ + ۴۴ صفحه، فهرست مطالب دارد. مراد از دو رساله، رساله «وضع الفاظ» و «قاعده لاضرر» می‌باشد که استاد شهابی، هر یک را در موضوعی مستقل، نوشته‌اند. متن کتاب در سال ۱۳۲۸ و مقدمه آن در سال ۱۳۳۰ شمسی نوشته شده است. در مقدمه، منظور از نگارش دو رساله به زبان فارسی و در یک مجلد، بیان شده است. شایان ذکر است متن کتاب یاد شده، قبل از انتشار، توسط استاد شهابی، در مقطع دکتری رشته حقوق قضایی دانشکده حقوق دانشگاه تهران در درس اصول و قواعد فقه، تدریس می‌شده است.

۱- وضع الفاظ

استاد، در خصوص رساله نخست یعنی «وضع الفاظ» که ۵۳ صفحه دارد، نوشته است: بحث در موضوع «وضع» گرچه بحسب معمول در مبادی علوم از قبیل منطق و اصول، مورد عنایت دانشمندان فحول گردیده است لکن به حقیقت... موضوع اصلی برای تحلیل و تفصیل و تحقیق و تشریح این موضوع، همانا فلسفه است زیرا به حقیقت، مسایل این علم است که بحث از حقیقت اشیا و چگونگی تحقق آنها و وضع اضافات و روابط هر یک را با دیگری به عهده دارد...»

استاد شهابی در ادامه متذکر می‌شود که این رساله، به عنوان یک تحقیق دقیق فلسفی نوشته نشده بلکه به ارتباط مسأله «وضع» با مطالب و مقاصد اصول فقه، توجه و نظر داشته و به اعتباری، آن را از «مبادی اصول» می‌داند.

همچنین در خصوص موضوع علم اصول، معتقد است که: موضوع این علم، «شامل ادله چهارگانه و دیگر چیزهایی که در مقام استنباط می‌توان آنها را وارد و بدانها استدلال کرد»، می‌شود. (دو رساله، ص «ب»)

۲- قاعده لا ضرر

یکی از مشهورترین قواعد فقهی که در بیشتر ابواب فقهی مانند عبادات، معاملات و غیره، به آن استناد می‌شود، «قاعده لا ضرر» است. این قاعده، مستند بسیاری از مسایل فقهی است.

استاد شهابی، در ۴۴ صفحه، این قاعده را از ۱۰ جهت، مورد توجه و تحقیق قرار داده است: ۱- مستند فقهی قاعده؛ ۲- معنای لغوی ضرر و ضرار؛ ۳- مدلول فقهی حدیث؛ ۴- مفاد قاعده، حکم واقعی است؛ ۵- دلیل لاضرر، قاعده است نه مسأله فقهی؛ ۶- حدیث لاضرر، دلیل نفی حکم است نه دلیل اثبات آن؛ ۷- تعارض میان قاعده ی لاضرر و ادله احکام؛ ۸- تعارض دلیل لاضرر با دلیل تسلط {تسلیط}؛ ۹- تعارض دو ضرر؛ ۱۰- ضرر منفی، ضرر شخصی است یا ضرر نوعی؟

۱۸- قواعد فقه

قواعد فقه، تهران، نشریات فرید، چاپ پنجم، ۱۳۴۱، ۹۶ صفحه، فهرست مطالب دارد.

کتاب «قواعد فقه» که خلاصه تقریر و درس قواعد فقه استاد شهابی در سال سوم قضایی دانشکده حقوق است، در تاریخ ۲۱ فروردین ۱۳۲۰ شمسی - یک هفته پس از نگارش کتاب تقریرات اصول! - نگارش یافته است.

مطالب این کتاب در ۵۵ عنوان، مرتب گردیده و بیشتر عناوین آن، ارتباط مستقیم با قواعد فقه ندارد. ایشان، بعد از ذکر فرق میان مسأله اصولی و قاعده فقهی، و بیان فرق میان مسأله فقهی با قاعده فقهی و مسأله اصولی، قواعد فقهی ذیل را مورد بررسی قرار داده است: قاعده شرط (شرط در متن عقد)؛ قاعده لاضرر؛ قاعده اعراض؛ قاعده ضمان؛ قاعده ضمان ید؛ قاعده ضمان مقبوض به عقد فاسد؛ قاعده اتلاف؛ قاعده غرور؛ قاعده تسبیب؛ قاعده اقدام؛ قاعده استیمان؛ قاعده احسان.

در خصوص کتاب قواعد فقه، ذکر دو نکته لازم به نظر می‌رسد:

۱- این کتاب، یک دوره کامل قواعد فقه نیست بلکه پس از شرح دو قاعده شرط و لاضرر، از صفحه ۸۵ کتاب تا ۹۵، چند قاعده از قواعد فقه مدنی معرفی شده است و حتی از باب تغلیب هم نمی‌توان نام قواعد فقه را بر آن نهاد، فلذا تلخیص یا حذف برخی از مطالب آغازین کتاب که ارتباطی با بحث قواعد فقه ندارد، ضروری به نظر می‌رسد.

۲- در این کتاب، قواعد فقه، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار نگرفته است. صرفنظر از قاعده شرط و لاضرر، محتوای این کتاب در حد معرفی چند قاعده فقهی می‌باشد و بهتر آن بود که استاد شهابی، قواعد فقه را بررسی یا حداقل، قواعد مهم فقهی اعم از قواعد فقه مدنی و قواعد فقه جزایی را معرفی می‌کردند تا خوانندگان به نحو اجمال، با قواعد فقه، آشنا شوند.

۱۹- مقدمه بر کتاب «فوائد الاصول» میرزای نایینی (سیر تحول علم اصول فقه)

فوائد الاصول، میرزای نایینی، تقریر از شیخ محمدعلی کاظمی خراسانی، مقدمه از محمود شهابی خراسانی، ۳ جلد، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۹ق، چاپ اول.

کتاب فوائد الاصول، تقریرات درس اصول فقه میرزا محمدحسین نایینی (متوفی به سال ۱۳۵۵ قمری) می‌باشد که توسط شیخ محمدعلی کاظمی (متوفی به سال ۱۳۶۵ق)، تقریر شده است.

زنده‌یاد استاد شهابی، مطلبی در باره تاریخ حدوث علم اصول فقه و سیر تحول اصول فقه، به زبان عربی، در ۱۲ صفحه، در سال ۱۳۶۸ قمری نوشته‌اند که به عنوان مقدمه در جلد اول کتاب فوائد الاصول چاپ شده است.

مقدمه فوق، عنوان ندارد اما استاد شهابی، در کتاب الإسلام و الشیعة، تحت عنوان «سیر اصول الفقه و تحوله»، از آن یاد کرده و مؤلف کتاب کتابشناسی اصول فقه شیعه، عنوان «نشأة علم الاصول، سیره و إرتقائه»، را برای آن برگزیده است.

موارد زیر در مقدمه کتاب به اختصار آمده است: مقاصد پنجگانه شرع (مصلح و ضروریات خمس: نفس، عقل، دین، ناموس، مال)؛ صدور احکام فقهی در اوایل قرن اول؛ احکام تابع مصلح و مفاسد است؛ اولین تألیف در علم اصول فقه؛ سرنوشت اصول فقه پس از غیبت کبری تا زمان صاحب معالم؛ ادوار علم اصول فقه پس از نگارش کتاب معالم الاصول؛ محققین ثلاثه پس از آخوند خراسانی (آیت‌الله کمپانی، آقا ضیاء عراقی و میرزای نایینی).

شایان ذکر است استاد شهابی در کتاب تقریرات اصول که قبل از این اثر چاپ شده، در باره تاریخ علم اصول سخن گفته است و در این اثر (مقدمه فوائد الاصول) خوانندگان را جهت مزید اطلاع، به کتاب تقریرات اصول، ارجاع می‌دهد.

متأسفانه، استاد شهابی، مطالب مربوط به تاریخ علم اصول در شیعه را بدون منبع و مأخذ، ذکر کرده‌اند که این شیوه کار از ارزش و اعتبار علمی اثر، می‌کاهد. (نایینی، ۱۴۰۹ق؛ مهریزی، ۱۳۷۳، ص ۶۴)

ب) آثار خطی

۲۰- تصحیح شرح کاظمینی بر کفایه

در کتاب الذریعه، به عنوان اثر استاد شهابی معرفی شده است ولی در فهرست آثار و تألیفات به قلم استاد، و همچنین یادنامه شهابی، دیده نشد. به همین لحاظ، انتساب آن به استاد شهابی، نیاز به تحقیق و بررسی دارد. (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ۲۵۲/۱۵؛ شهابی، ۱۳۶۵؛ شهابی، ۱۳۵۶؛ همو، ۱۳۴۷، ص ۲-۳)

۲۱- تعلیقات علی مواضع من کفایة الاصول

از جمله آثار خطی و چاپ نشده استاد، تعلیقات ایشان بر مواضعی از کتاب وزین کفایه آخوند خراسانی می‌باشد که به زبان عربی نوشته شده است. (الإسلام و الشیعة، ۵۲۸/۱؛ دو رساله، ص ۳) علیرغم تبعی که نگارنده به عمل آوردم، به اصل اثر دسترسی پیدا نکردم.

۲۲- رساله فی المعانی الحرفیة و تحقیق معانی الحروف

این رساله مخطوط، که به زبان عربی، نوشته شده، تحقیقی در باره معانی حرفی می‌باشد. این رساله، در جایی توصیف نشده اما در فهرست آثار به قلم استاد شهابی، بدون توضیح، ذکر شده است. (شهابی، ۱۳۶۵، ۵۲۸/۱؛ همو، ۱۳۴۷، ص ۳)

۲۳- رساله فی الخمس

این رساله در باره خمس و به زبان عربی نوشته شده است.

این رساله نیز مانند دو مورد قبل، در جایی توصیف نشده است. در فهرست آثار و تألیفات به قلم استاد، بدون توضیح، ذکر شده است. (شهابی، ۱۳۶۵، ۵۲۸/۱؛ همو، ۱۳۴۷، ص ۳)

۲۴- رساله فی صلاة الجمعة

حسب گزارش شیخ آقا بزرگ، رساله فوق توسط استاد شهابی در باره نماز جمعه و وجوب آن، نوشته شده است. در اینجا عین عبارت صاحب الذریعه را می‌آوریم: «رساله فی صلاة الجمعة و وجوبها لمیرزا محمود الشهابی استاذ جامعه طهران و صاحب التصانیف الكثيره...» (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ۸۱/۱۵، شماره ۵۳۰؛ شهابی، ۱۳۶۵؛ نجفی، «زیست‌نامه‌ای از استاد فقید شادروان مرحوم محمود شهابی»، ضمیمه فصلنامه نقد کتاب فقه و حقوق، ص ۱۰) شایان ذکر است این رساله، در فهرست آثار و تألیفات به قلم استاد، ذکر نشده است. (شهابی، ۱۳۶۵؛ همو، ۱۳۴۷)

۴- فلسفه و منطق؛

الف) آثار چاپی

۲۵- تصحیح کتاب «الإشارات و التنبیهات» ابن سینا

الإشارات و التنبیهات، شیخ الرئیس ابوعلی سینا، تصحیح: محمود شهابی خراسانی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹. استاد شهابی، در این کتاب که با عنوان «الإشارات و التنبیهات از شیخ الرئیس ابوعلی سینا، و أبواب الإشارات از امام فخر رازی»، چاپ شده، علاوه بر تصحیح کتاب، مقدمه‌ای مشروح در باره کتاب تنبیهات مرقوم داشته‌اند که علاوه بر اینکه بیانگر ارادت وی به ابن سینا می‌باشد، نشانه تسلط ایشان به فلسفه است.

۲۶- رساله «بود» و «نمود»

رساله بود و نمود، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۲، ۲۰۷ صفحه.

رساله «بود و نمود»، رساله‌ای است مشتمل بر چند مبحث از مباحث وجود. استاد شهابی، در این رساله، چند مبحث از مباحث ماهیت و وجود از قبیل اصالت وجود، اشتراک معنوی وجود و تشکیک در وجود را به زبان فارسی آورده است. منظور از بود، «وجود» و مراد از نمود، «ماهیت» است. کتاب حاضر، ترجمه و شرح رساله عربی «الظَّلَّ الممدود فی أمّهات مباحث الوجود» می‌باشد. این کتاب در سال ۱۳۹۰ توسط مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، با تحقیق و ویرایش محمدامین شاهجویی نیز چاپ شده است. رساله فوق با رکورد ۲۰۹۷ ذیل موضوع هستی‌شناسی، در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، و با رکورد ۵۳۱۳۲ در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، ثبت گردیده است.

۲۷- رهبر خرد

رهبر خرد، تهران، کتابفروشی خیام، ۱۳۶۴، فهرست مطالب دارد.

این کتاب دارای سه قسمت است: ۱- منطقیات ۲- طبیعیات ۳- الهیات. قسمت منطقیات این کتاب، تحت عنوان رهبر خرد، مورد استقبال قرار گرفت و تاکنون بارها به چاپ رسیده است. استاد شهابی قبل از شروع مباحث منطقی، مقدمه‌ای تاریخی در باره پیدایش علم منطق، نخستین مدون منطق، سیر منطق و فلسفه بعد از ارسطو، نوشته‌اند. تاریخ فراغت از تسوید اوراق و تألیف کتاب، ۱۳۱۲/۰۴/۰۸ خورشیدی می‌باشد. جامعیت، اتقان مطالب و تاحدی روانی عبارات کتاب، توجه دانش‌پژوهان را به این کتاب جلب نموده است. یکی از نویسندگان معاصر با مطالعه این کتاب، خود را مدیون و شاگرد استاد می‌داند (زریاب، ۱۳۶۵، ص ۴۶۹) مؤلف، در خاتمه کتاب، ختام زیر را نوشته است: «خدایا از تو خواستارم... این قسمت از «رهبر خرد» که به اتمام رسیده است، رهبر خرد حقیقت‌جویان سعادت‌پزوه گردد.»

۲۸- سه رساله در حکمت اسلامی

سه رساله در حکمت اسلامی، مؤلف: سید محمدکاظم عصار، مترجم: محمود شهابی خراسانی، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۱۹. کتاب «سه رساله در حکمت اسلامی» ترجمه «ثلاث رسائل فی الحکمة الاسلامیة» می‌باشد. متن این کتاب توسط مرحوم عصار (متوفی به سال ۱۳۵۳ خورشیدی)، به عربی نوشته شده است و استاد شهابی آن را به فارسی ترجمه کرده‌اند. کتاب فوق، حاوی ۳ مسأله فلسفی و کلامی است: ۱- وحدت وجود؛ ۲- جبر و اختیار؛ ۳- اجابت دعاء در مسأله بداء.

۲۹- مبدأ و معاد

مبدأ و معاد، مؤلف: شیخ الرئیس ابوعلی سینا، مترجم: محمود شهابی خراسانی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۲.
محتوای کتاب در باره مبدأ و معاد - و به تعبیر عامیانه، خدا و مرگ - که از مباحث فلسفی و کلامی است، می‌باشد. کتاب «المبدأ و المعاد»، تألیف شیخ الرئیس ابوعلی سینا می‌باشد.
استاد شهابی، این کتاب را به فارسی، ترجمه و با مقدمه‌ای در باره کتاب فوق و زندگینامه مؤلف آن، چاپ کرد.

۳۰- مختصری در باره تاریخ فلسفه در اسلام و ایران

مختصری در باره تاریخ فلسفه در اسلام و ایران، چاپ شده در کتاب گلزار معانی، گردآورنده: احمد گلچین معانی، تهران، چاپخانه افق، ۱۳۵۲. در صفحات ۴۰۰ تا ۴۱۵ این کتاب، متن کامل اثر آمده است.

این اثر که به زبان عربی و در تاریخ ۲۵ فروردین ۱۳۱۲ شمسی نوشته شده، در باره تاریخ فلسفه و ویژگیها و خصوصیات فکری بزرگانی از قبیل میرداماد و ملاصدرا می‌باشد، و بطور مستقل چاپ نشده بلکه در صفحات ۴۰۰ تا ۴۱۵ کتاب گلزار معانی، متن کامل اثر آمده است. استاد شهابی در این باره می‌نویسد: «این مختصر را که در چند سال پیش به عنوان مقدمه برای کتابی به نام «مسرح الفؤاد» در شرح حال حکیم فاضل میرمحمدباقر مشهور به داماد نوشته‌ام و به چاپ نرسیده، اختیار کردم...» (گلچین، ۱۳۵۲، ص ۴۰۰ - ۴۱۵)
گفتنی است اثر یاد شده، عنوان ندارد و اینجانب با توجه به محتوای اثر، عنوان مذکور را بر آن قرار دادم.

۳۱- منطق

منطق، تهران، بی‌جا، ۱۳۱۷، چاپ اول، ۷۵ صفحه.
کتاب «منطق» به زبان فارسی برای دبیرستان‌های ادبی زمان قدیم، تألیف و چاپ شده است. این کتاب غیر از کتاب «رهنبر خرد» است و از نظر کیفی، پایین‌تر از آن می‌باشد. نام دیگر کتاب، «منطق برای دبیرستانها» می‌باشد.

۲۲- النّظرة الدقیقة فی قاعدة بسیط الحقیقة

النّظرة الدقیقة فی قاعدة بسیط الحقیقة، تهران، انتشارات انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران، ۱۳۵۵، ۱۵ صفحه فرعی و ۱۹۲ صفحه اصلی، فهرست مطالب دارد.

موضوع این کتاب که به زبان عربی و در تاریخ ۲۴ مهر ۱۳۵۳ نوشته شده، شرح یکی از مسایل و قواعد مهم فلسفه با عبارت «بسیط الحقیقة کلّ الأشياء» است. استاد شهابی، مدعی است که از طریق شرح این قاعده، مبدأ قیوم و صفات ذاتی خداوند را با بیانی خاص، اثبات نموده است. در کتاب اندیشه شهاب، در وصف این کتاب آمده: «... در نوع خود کم‌نظیر است.» (شهابی، بی‌تا، صفحه نود و پنج)
ایشان، انگیزه تألیف کتاب را اینگونه شرح می‌دهد: «در اواخر تیرماه از سال ۱۳۳۷ هجری خورشیدی... که در باغ ییلاقی می‌گون می‌بودم، کتابی مطالعه کردم که مؤلف، اصطلاح «بسیط الحقیقة کلّ الأشياء» را در آنجا آورده و نفهمیده بی‌اقامه دلیل و برهان، آن را مردود دانسته بود. بدین مناسبت فکری پدید آمد که اگر بتوانم آن را درست بیروانم برای اثبات ذات حق و توحید او و اثبات صفات ذاتیه او دلیلی خواهد بود...» (شهابی، ۱۳۹۴، در معنای بسیط الحقیقة کلّ الأشياء، بدون شماره صفحه)

مطالب اصلی این کتاب، شامل دو مبحث است: مبحث اول: تقسیم وجود به کامل و ناقص، مراد فلاسفه از بسیط و بساطت حقیقت در قاعده بسیط الحقیقة؛ مبحث دوم: اثبات واحدیت برای بسیط حقیقی. استاد در انتهای این کتاب، تأویل آیه نور، بر مشرب فلسفی و عرفانی نیز آورده است.
گفتنی است تأسیس این قاعده به عنوان یک مبحث فلسفی از ابتکارات ملاصدرا شیرازی است. ملاصدرا، درک این قاعده را جز برای کسانی که از ناحیه حق تعالی، به سرچشمه علم و حکمت راه می‌یابند، در غایت اشکال و صعب می‌پندارد.

(ب) آثار خطی

۳۳- ترجمه رساله حقائق الصنائع

استاد شهابی، رساله حقائق الصنائع حکیم سید ابوالقاسم میرفندرسکی را از فارسی به عربی برگردان کرده است. این رساله که با عنوان «رساله صنایع» نیز شهرت دارد، در باره فلسفه می‌باشد. (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۲۸/۱)

۳۴ و ۳۵- خرد سنج و دانشزا

استاد شهابی، قبل از نوشتن کتاب رهنبر خرد، دو عنوان تحقیقی در باره منطق دارد: ۱- خردسنج؛ ۲- دانشزا.

خردسنج، تألیف مختصری است حاوی مصطلحات منطق به پارسی خالص (پارسی سره). عبارات خردسنج، در مقایسه با کتاب رهبر خرد، از سادگی و روانی برخوردار نیست.

رساله دانشزا، در حدود رساله خردسنج و به منزله تفسیر آن می‌باشد. (شهابی، ۱۳۶۴، دیباچه، صفحات «کج» و «کط»؛ همو، ۱۳۴۷، ص ۱)

۳۶- رساله «الظَّلَّ الممدود فی أمّهات مباحث الوجود»

در صفحات قبل، رساله چاپ شده «بود و نمود»، معرفی گردید. رساله بود و نمود، ترجمه و شرح رساله «الظَّلَّ الممدود فی أمّهات مباحث الوجود» می‌باشد که در باره مبحث فلسفی «وجود» و به زبان عربی نوشته شده است.

شایان ذکر است پس از پذیرش رساله فوق در هیأت رسیدگی دانشگاه تهران، آقای محمود شهابی به مقام استادی دانشگاه تهران رسید. (شهابی، ۱۳۴۷، ص ۱؛ همو، ۱۳۵۶، ۵۲۷/۱؛ زارع، ۱۳۸۷، ص ۱۳۳).

۵- عقاید، کلام، عرفان، فرق و مذاهب، دین اسلام؛

الف آثار چاپی

۳۷- الاسلام و الشیعة الامامیة فی اساسها التاریخی و کیانها الاعتقادی

الاسلام و الشیعة الامامیة فی اساسها التاریخی و کیانها الاعتقادی، سه جلدی، جلد اول: تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۶، چاپ اول، ۵۳۲ صفحه؛ جلد دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۱، چاپ اول.

این کتاب که قبل از انتشار، با عنوان «نشأة الشیعة و کیانها الاعتقادی» از آن یاد شده، در باره شیعه دوازده امامی و معتقداتش، در

۲ جلد و به عربی نوشته شده بود. (شهابی، ۱۳۴۷، ص ۴)

کتاب الاسلام و الشیعة الامامیة که با هدف شناساندن حقیقت شیعه امامیه به سایر مسلمانان جهان، به زبان عربی به رشته تحریر در آمده بود، غرض نهایی آن، از بین بردن انگیزه‌های نفاق و دشمنی و ایجاد محیط یگانگی و همبستگی میان مسلمانان است. همچنین می‌توان گفت استاد شهابی این کتاب را برای پاسخگویی به عقاید وهابیت که در باره مذهب شیعه، اتهامات ناروایی داشتند، نوشته‌اند. استاد، معتقد بود اسلام واقعی از طریق شیعه شناخته می‌شود.

در جلد اول، پس از مقدمه، ۲۰ مطلب در باره شخصیت پیامبر اعظم (ص) و خلافت خلفای ثلاث آمده و آخرین مطلب آن، خلافت عثمان می‌باشد. جلد اول در سال ۱۳۵۶ شمسی برابر با ۱۳۹۷ قمری، نوشته شده است.

مقدمه کتاب، در باره لزوم وحدت بین مذهب شیعه و سنی، در شهریور ۱۳۵۶ برابر با ماه رمضان ۱۳۹۷ قمری، در شهر مشهد نوشته شده و ۶۸ صفحه دارد. در صفحه «سد»، آمده است: «ایها الإخوان! الإسلام دین الوحدة و الأتحداد، دین الألفة و الوداد، دین القوة، دین العظمة و الشوكة، دین العزة و الرقة، لا دین التّعصب و التفرق...»

برخی از منابع مورد استفاده در جلد اول عبارتند از: الکاامل ابن اثیر، الإصابة ابن حجر، تاریخ طبری، شرح نهج البلاغة ابن ابی الحدید، تاریخ الخلفاء سیوطی، الأغانی ابوالفرج اصفهانی.

جلد دوم از فضایل امام علی (ع) شروع و به بحث در باره امام مهدی (عج)، ختم می‌گردد. استاد شهابی، صفحات پایانی کتاب را در بیمارستان مولوز فرانسه در تاریخ ۳۱ / ۰۲ / ۱۳۵۸ شمسی، در بستر بیماری، به رشته تحریر در آورده است. این جلد، پس از پیروزی انقلاب اسلامی و در سال ۱۳۶۱ چاپ شده است.

جلد سوم کتاب که ظاهراً چاپ نشده، معتقدات شیعه امامیه در اصول و فروع، و مهمترین موارد اختلاف بین شیعه و سنی را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۳۸- تصحیح رساله روان شناسی ابوعلی سینا

رساله در روان شناسی، ابوعلی سینا، با تصحیح، تحشیه و مقدمه محمود شهابی خراسانی، تهران، انتشارات خیام، ۱۳۱۵.

مقدمه مفصل این رساله به قلم استاد شهابی، در باره زندگینامه ابن سینا و بیان صفات بارز او می‌باشد. نسخه‌ای از این کتاب با عنوان

رساله در روان شناسی، در کتابخانه آستان قدس رضوی، با رکورد ۱۹۸۴، موجود است.

استاد شهابی، این اثر را در ذیل آثار فلسفی خویش، آورده است. (شهابی، ۱۳۴۷، ص ۲؛ همو، ۱۳۵۶، ۵۲۷/۱)

۳۹- زنده عشق

زنده عشق، چاپ اول، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱، ۱۸۵ صفحه، فهرست مطالب دارد.

زنده عشق، کتابی است مشتمل بر مسایل عرفانی، اخلاقی، دینی و فلسفی که به نظم نوشته شده است. حسب تصریح استاد شهبای در مقدمه کتاب، تاریخ شروع نگارش کتاب، ۰۱ / ۰۸ / ۱۳۵۸ و محل نگارش آن «شهرک گنبدل، لس آنجلس آمریکا» می باشد. (شهبای، ۱۳۷۱، مقدمه مؤلف، ص ۵-۳) در یادنامه شهبای آمده است: تألیف همه کتاب در مولوز فرانسه، انجام یافته است که اشتباه به نظر می رسد. بنا به تصریح دکتر علی اکبر شهبای، این کتاب، «آخرین اثر مدون استاد می باشد.» (شهبای، ۱۳۶۵، ص ۱۸ پاورقی ۱؛ همو، ۱۳۶۶، ص ۴۴)

۴۰- شذرات

شذرات - مجموعه یادداشت ها، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۹۴، چاپ اول، ۷۴۲ صفحه، قطع وزیری، فهرست مطالب دارد. کتابی است مشتمل بر مطالب متفرقه و از نوع کتاب کشکول شیخ بهایی می باشد. مطالب این کتاب، به صورت جنگ و در باره مسایل و موضوعات عرفانی، فلسفی، تاریخی، ذوقی و ادبی و دینی و غیره می باشد که به صورت نظم و نثر نوشته شده «که در تمام دوران زندگی علمی از کتابهای گوناگون در دفترچه های کوچک انتخاب و جمع آوری سپس به دفترهای بزرگ نقل شده است.» (شهبای، ۱۳۶۵، ص ۱۸، پارقی ۱) گفتارهایی از حضرت رسول اکرم (ص) و قضاوت های حضرت علی (ع)، ابیاتی از شاعران معروف کشورمان از قبیل حافظ و صائب، و... از مباحثی است که در کتاب شذرات، آورده شده است.

در آغاز کتاب شذرات، آورده است: «اکنون که افزون بر شصت سال از عمر نویسنده می گذرد، با خرسندی خدای را سپاس می گذارد که از سن ۵ سالگی جز در راه دانش اندوزی و معرفت و ادب آموزی، گامی برنداشته و راهی را جز راه تحصیل فضل و کسب فضیلت، و پی جویی راه نیل به سعادت نیپموده.» تنظیم و تکمیل این اثر، در سنوات اقامت استاد در خارج از کشور انجام یافته و تاریخ تنظیم آن، ۰۱ / ۰۷ / ۱۳۶۰ در شهر مولوز فرانسه می باشد. نسخه دستنویس خطی کتاب در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی موجود است. اینجانب نسخه تایپ شده این کتاب را در تاریخ ۱۶ / ۰۵ / ۱۳۹۲ (دو سال قبل از انتشار)، در بنیاد پژوهشهای اسلامی دیده بودم. این کتاب در تیراژ ۵۰۰ نسخه و با قیمت ۳۵ هزار تومان، چاپ شده است.

۴۱- شیعه

حسب نوشته استاد شهبای، رساله شیعه، فصلی است از کتاب «اسلام، راه راست» که از فارسی به انگلیسی ترجمه شده و در آمریکا به چاپ رسیده و در بعضی از دانشگاه های آمریکا تدریس می شد. این کتاب از انگلیسی به زبان های متعدد دیگر برگردانده و چاپ شده است. در شذرات گوید: این کتاب تاکنون به چندین زبان ترجمه شده، در عربی به عنوان «الاسلام الصراط المستقیم» و در پارسی «اسلام، راه راست»... (شهبای، ۱۳۴۷، ص ۴؛ همو، ۱۳۹۴، ص ۱۹۰)

۴۲- المقالات العلیة یا گفتارهای زیبا

المقالات العلیة یا گفتارهای زیبا، نجف، مطبعة النعمان، ۱۳۸۳ قمری،

این کتاب در نجف، به زبان فارسی، به چاپ رسید. محتوای کتاب، مقالات و خطابه هایی در باره دین اسلام است.

۴۳- مقدمه بر کتاب بردگی در اسلام

بردگی در اسلام، مؤلف: محمد صادق ابرجی، با مقدمه استاد محمود شهبای خراسانی و علامه طباطبایی، تهران، انتشارات کتابفروشی محمدی، بی تا، ۱۴ صفحه فرعی + ۲۰۷ صفحه اصلی، قطع رقیعی.

استاد شهبای، در سال ۱۳۳۹ این مقدمه را در ۵ صفحه نوشته اند. ایشان در مقدمه کتاب، فرق بردگی در اسلام را با بردگی در سایر ملل، بطور موجز مقایسه کرده و با استشهاد به حدیث نبوی «شَرَّ النَّاسِ مَنْ بَاعَ النَّاسَ»، غرض از بردگی را، معامله و اندوختن ثروت نمی داند و طبق موازین شرعی، احترام برده و رعایت حال او و طرق متعددی که برای آزاد ساختن برده صدور یافته، مورد تأکید قرار داده است.

۴۴- مقدمه بر کتاب گنجی نهفته در راز عشاق

گنجی نهفته در راز عشاق، حاج شیخ عبدالسلام تربتی خراسانی، به اهتمام: سکینه خاتون (پروین) سلامی، مقدمه: محمود شهبای خراسانی، مشهد، نشر بنفشه، ۱۳۸۳، ۲۳۰ صفحه.

کتاب گنجی نهفته در راز عشاق، اثر منظوم حاج شیخ عبدالسلام تربتی خراسانی، - پدر استاد محمود شهبای - است. این کتاب، در دو بخش سامان یافته است:

بخش نخست، مشتمل بر چهار فصل در برگیرنده مقدمه، شرح حال حاج شیخ عبدالسلام، شرح منظوم دعای کمیل و دعای افتتاح است.

بخش دوم، مشتمل بر رباعیاتی است که حاج شیخ عبدالسلام در برابر رباعیات خیّام سروده‌اند و نیز در برگزیده مجموعه آثار منظوم ایشان است که به مناسبت‌های گوناگون تاریخی، اجتماعی و مذهبی، نوشته‌اند.

فصل اول، دوم و سوم از بخش اول کتاب حاضر، به قلم استاد شهابی است. فصل اول - مقدمه کتاب - در باره سعادت حقیقی انسان، فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (ص)، امام علی (ع) و «اصحاب سِرِّ» آن حضرت مانند کمیل می‌باشد. فصل دوم، شرح حال حاج شیخ عبدالسلام تربتی است که در ۶ تیر ۱۳۲۴ توسط استاد شهابی در تهران، به رشته تحریر در آمده است. فصل سوم، شرح حال کمیل بن زیاد نخعی است که در تاریخ ۲۸ اسفند ۱۳۲۱ در تهران نوشته شده است.

ب) آثار خطی

۴۵- حدیث التَّمثیل

ذیل عنوان «تألیفات و آثار آخر من مؤلف هذه الأوراق» در کتاب الإسلام والشیعة، در قسمت آثار متفرقه به قلم استاد شهابی، اثر فوق‌الإشارة، به صورت زیر معرفی شده است:

«ترجمه کتاب «حدیث التَّمثیل»، تألیف السَّید المحقق الدَّاماد - قُدَّس سِرُّه فی تفسیر قوله (ص): یا علیّ مامئُتُک فی النَّاسِ إلَّا کَمَثَلِ سورَةِ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ فی القرآن...» (شهابی، ۱۳۵۶، ۵۳۰/۱)

۴۶- خرد و عشق

یکی از شاگردان استاد شهابی، در مصاحبه با مجله کیهان فرهنگی، در باره این اثر، خاطره‌ای را اینگونه نقل می‌کند: «آخرین باری که ایشان در اواخر بهمن سال ۱۳۶۲ به ایران تشریف آوردند... بنده که از خبر ورود ایشان سخت خوشحال شده بودم، چند بیتتی ساختم... و آن شعر را همراه خود به خدمت استاد بردم. پس از ساعتی، شروع به خواندن شعر کردم تا به این بیت رسیدم:

رفت از آن در، ورع و فضل که استاد برفت
زین در آمد، خرد و عشق که استاد آمد

ناگهان ایشان از جا برخاستند و... گفتند: این الهام است، برای اینکه من کتابی نوشته‌ام به نام عقل و عشق و در حالی که آن را از چمدان خود خارج می‌کردند، به من نشان دادند و افزودند این را آورده بودم اینجا چاپ کنم ولی حالا که تو این شعر را خواندی، من نام آن را به خرد و عشق، تبدیل می‌کنم.» (رضانژاد، ۱۳۶۶، ص ۴۹)

راقم این سطور، نسخه چاپ شده عقل و عشق یا خرد و عشق را ندیده است و علیرغم تتبع صورت گرفته، متن اثر نیز دیده نشد.

۴۷- رساله در باره حدیث «کنتُ کُنزاً مخفیاً»

استاد شهابی، در این رساله، چهار پاسخ منسوب به مُحی‌الدین عربی به اشکالات مطروحه توسط یکی از شاگردان ابن عربی بر حدیث فوق را ذکر نموده و سپس آنها را مورد نقد قرار داده است. (نجفی، ۱۳۹۴، ص ۹).

۴۸- رساله در «جبر و تفویض»

استاد شهابی، در نهایت اختصار و ایجاز، و در جواب سؤال برادرش دکتر علی اکبر شهابی، در یک صفحه، در باره جبر و تفویض به ایراد سخن پرداخته و دیدگاه عدلیه و اشاعره را آورده و در باره مذهب «امر بین الامرین»، توضیح مختصر داده است. زمان و مکان نگارش این رساله، مولوز فرانسه، تیرماه ۱۳۶۲، می‌باشد.

تصویر دستخط استاد شهابی در یادنامه شهابی و متن تائیدی آن در کیهان فرهنگی، آمده است. (شهابی، ۱۳۶۵، ص ۲۳؛ کیهان فرهنگی، ۱۳۶۶، ص ۴۶ و ۴۷) شایان ذکر است ایشان، مسأله جبر و تفویض را نیز در ۴ صفحه، در سال ۱۳۶۲ در مولوز به نظم در آورده‌اند که متن کامل آن در صفحات ۲۴ تا ۲۷ یادنامه شهابی، با مطلع زیر موجود است:

جبر و تفویض است موضوعی عمیق
امر سیّم در میان امری دقیق

۴۹- رساله فی العلم

در باره محتوای این اثر، هیچ مطلبی به دست نیامد. (نک: نجفی، ۱۳۹۴، ص ۹).

۵۰- رساله فی الولاية

در باره محتوای این اثر نیز، هیچ مطلبی به دست نیامد. (همان).

۵۱- رسالۀ منهاج الشَّرْعِ فِي حَكْمِ الْإِحْدَاثِ وَالْبَدْعِ

این رساله مختصر به زبان عربی نوشته شده است. نگارنده، این اثر و اثر قبلی را ندیده و فقط در کتاب الإسلام والشَّيْعَة، در عداد آثار استاد، معرفی شده است. (شهبای، ۱۳۵۶، ۵۳۰/۱)

۶- زبان و ادب فارسی و عربی

الف) آثار چاپی

-

ب) آثار خطی

۵۲- اشعار منظوم به زبان فارسی

مرحوم استاد شهبای علاوه بر اینکه قصاید بسیاری از شاعران و سخنوران بزرگ عرب از قبیل قصیده طغرایبی را به فارسی ترجمه کردند، خود نیز به فارسی شعر می‌گفتند و به اصطلاح، طبع شعر داشت. تخلص ایشان، «استاد» بود. مناسب است به چند نمونه از سروده‌های استاد، اشاره شود:

الف) استاد شهبای، قصیده‌ای طولانی در باره شرح کامل زندگانی خود بویژه زندگی علمی خویش، در سال ۱۳۵۰ شمسی یعنی در سن ۶۸ سالگی سروده‌اند که حکایت ظوهری از دوران کودکی تا دوران پیری استاد است، ذیلاً چند بیت آن را می‌آوریم:

خدایی را که بی‌مثل است و ثانی	سپاس	آرم	سپاسی	جاودانی
پس از حمد وی و مدح پیمبر	دهد	«محمود»	شرح	زندگانی
..فزون از بیست، اندی بُد مرا سال	که	بودم	«مجتهد»	در فقه‌دانی
اجازاتی بدادند فقیهان	فقهیانی	عظیم‌القدر	و	شانی
نشستم سال‌ها، بر کرسی درس	نشسته	پای آن،	عالی و	دانی
به منطق، رهبری کردم خرد را	نوشتم	دوره‌های		فقه‌دانی
ز عرفان و اصول و فقه و حکمت	بدیع و	هم	بیان و	هم معانی
..قوافی گر به جا نفتاد گاهی	نه شعر است این،	که باشد زرّ	کانی	
هزار و سیصد و پنجاه شمسی	شد این ابیات،	ضبط و	بایگانی	

(شهبای، ۱۳۷۱، ص ۱۹۲ - ۱۹۹)

ب) در اسرار التَّوْحِيدِ آمده است که ابوسعید ابوالخیر (۳۵۷ - ۴۴۰ ق) در آخرین مجلس خویش، بدین عبارت، سخن پایانی زندگانی خود را بر زبان رانده است:

بدانید که ما رفتیم و چهار چیز به شما میراث بگذاشتیم: رفت و روی؛ شست و شوی؛ جست‌وجوی؛ گفت‌وگوی. تا شما بر این چهار باشید، آب جوی شما روان و زراعت دین شما تازه بود و تماشاگاه خلقان باشد و جهد کنید تا از این چهار اصل، چیزی از شما فوت نشود. آخر عهد است، چیزی نماند و آن چه مانده بود، نیز رفت. این کار بر ما ختم شد و ما را هزار ماه تمام شد. وای هزار، شمار نیست. إِنَّا لِلَّهِ و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ.

استاد شهبای، این گفته‌های پیر میهنه [مِهَنَه] را در قالب شعر با مطلع زیر به نظم در آورده است:

آخرین پند بوسعید مهین	با مریدان خویش، بوده چنین
ما برفتیم و ارت می‌بنهیم	نی که مال و عقر و آب و زمین

(همان، ص ۱۶۱)

ج) ترجیع‌بند

ترجیع‌بندی که استاد با اقتباس از ترجیع‌بند هاتف اصفهانی و به همان وزن و در ۵ بند، در سال ۱۳۶۱ در مولوز فرانسه، با مطلع زیر سروده است: از عنایات حقّ بنده‌نواز آتش عشق، شعله‌ور شد باز (شهبای، ۱۳۶۵، صفحات ۲۸-۳۱)

د) جبر و تفویض

استاد شهبای، مسأله جبر و تفویض را نیز در ۴ صفحه، در سال ۱۳۶۲ در مولوز فرانسه، به نظم در آورده‌اند:

جبر و تفویض است موضوعی عمیق	امر سیم در میان امری دقیق
فرقه‌هایی مختلف آمد پدید	زان سه ره، هر یک رهی را برگزید

(همان، صفحات ۲۴ تا ۲۷)

ه) یکی از آخرین اشعار استاد که احتمالاً در سال ۱۳۶۴ شمسی سروده‌اند و در آغاز، به گذشته خویش اشاره کرده و در پایان از خداوند می‌خواهد که او را خودشناس و خداشناس نماید. با هم ابیاتی از این اشعار را مرور می‌کنیم:

عمرم	اکنون	فزون	ز	هشتاد	است	چیزها	از	گذشته‌ها	یاد	است
تابشی	ز	آفتاب		مکنونم		جلوه‌ای	از	جمال	بی‌چونم	
ذره‌ام،	قطره‌ام،	نمم	از	یم		موج	یا	سایه‌ام،	نمی‌دانم؟	
بارالها	کرامتی	فرما				بعد	از این هم،	ز رحمت	بر ما	
خودشناسم	کن	و	خدای	شناس		تا	شود	«هستیم»	بزرگ	سپاس

(همان، ص ۲۲-۲۱)

با توجه به اشعار استاد شهابی، به نظر می‌رسد ایشان به معنای دقیق، شاعر نبودند. سید حسن امین که از شاگردان استاد می‌باشد و مقاله‌ای در باره زیست‌نامه استاد شهابی چاپ کرده، در این باره می‌نویسد: زندان دانشکده، گاهی در مقام طنز، اشعاری به استاد دانشمند منسوب می‌کردند که ورسوون یکی از آنها، در یاد من مانده است:

علمما جمله نجوم دین‌اند	أنا بین العلماء كالخورشید
علمما جمله تلامیذ من‌اند	بروید از خودشان پیرسید!

(امین، ۱۳۸۵، ص ۱۰)

۵۳- جمله‌هایی به طریق برگردان به ترتیب حروف تهجی

جمله‌هایی به طریق برگردان به ترتیب حروف تهجی، از قبیل:
 «إرادة الخیر، خیرالأرادة»؛ «بذرالشرّ، شرّالبذر»؛ «توجیه الفساد، فساد التّوجیه»؛ «تبات الروح، روح الثّبات»؛ «جوهر الحركه، حركه الجوهر»؛ «حقیقه العشق، عشق الحقیقه»؛ «خیر الکلام، کلام الخیر» و... که در حدود ۲۰۰ جمله از این نمونه است و با «اصول و ضوابط» و هم «براهین فلسفی»، در یک مجلد جمع شده است. (شهابی، ۱۳۷۲، ۹۰/۱۳؛ همو، ۱۳۵۶، ۵۳۰/۱؛ همو، ۱۳۹۴، ص ۱۷۹-۱۷۷)

۵۴- منظومه‌هایی در ترجمه و شرح قصاید عربی

برخی از قصاید عربی، توسط استاد شهابی، به نظم فارسی در آمده و بطور پراکنده در آثار ایشان ذکر شده است، از قبیل:
 الف) قصیده ابوعلی حسین بن عبدالله بغدادی، معروف به قصیده «رائیه»، با مطلع:
 بریک آیه الفلک المدار بقصد ذا المسیر أم إضطرار
 ب) قصیده بستی با مطلع «زیاده المرء فی دنیاہ نقصان»، معروف به قصیده «نونیه»؛
 ج) قصیده بوصیری، معروف به قصیده «برده» یا قصیده «میمیه»؛
 د) قصیده طغرایبی، معروف به قصیده «لامیه العجم».

نویسنده شذرات، قبل از ذکر قصیده عربی و ترجمه فارسی آن، به شاعر نبودن خویش، اعتراف کرده و می‌نویسد: «خواننده این اوراق، از نقص اشعار نویسنده، غمض عین خواهد کرد و به دو نکته توجه خواهد داشتک نخست شاعر نبودن نویسنده، دوم مقید بودن او به آوردن مراد و مضمون هر بیت عربی در یک بیت فارسی.» (شهابی، ۱۳۹۴، ص ۱۹۱؛ همو، ۱۳۳۷۲، ۹۰/۱۳؛ همو، ۱۳۵۶، ۵۲۹/۱)

۷- پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها (به راهنمایی استاد)

در طول مدت تدریس در دانشگاه تهران، استاد شهابی، راهنمایی تعدادی از پایان‌نامه‌های تحصیلی را عهده‌دار بودند که ذیلاً به برخی از آنها - به ترتیب حروف الفبا - اشاره می‌شود:

- ۱- آثار التزام در قانون مدنی لبنان، سخنرانی صبحی محمصانی، ترجمه و تنظیم: احمد قیصری، دانشکده حقوق دانشگاه تهران، ۱۳۳۴.
- ۲- اسلام و هدف تربیتی آن، اکبر شکوهی، دانشکده معقول و منقول دانشگاه تهران، ۱۳۳۶.
- ۳- بساطت یا ترکب جسم، آیت‌الله دکتر سیدمحمدحسین بهشتی، پایان‌نامه تحصیلی مقطع کارشناسی رشته معقول (فلسفه و حکمت اسلامی)، دانشکده الهیات دانشگاه تهران.
- ۴- بیع و اقسام آن، محمد قاضی زاده.
- ۵- ترجمه رساله مواسعه و مضایقه شیخ انصاری. مترجم: مصطفی ثامنی، دانشکده علوم معقول و منقول دانشگاه تهران، ۱۳۳۵.

- ۶- چگونگی احوالات، زندگی و علوم و شاگردان حضرت صادق (ع)، مترجم: مهدی رفیع، تهران، دارالتحریر، ۱۳۳۶.
- ۷- صلح رحم و رعایت والدین از نظر دین، احمد مظاهری، دانشکده حقوق، ۱۳۳۳ - ۱۳۳۴.
- ۸- قاعده «ضمان ید». پایان نامه تحصیلی دوره دکترای حقوق رشته قضایی، استاد راهنما: محمود شهابی خراسانی، استادان محترم آقایان محمد سنگلجی، دکتر عبدالحسین علی آبادی. نوشته: ابوالحسن محمدی، تیرماه ۱۳۴۷.
- ۹- قیاس در اسلام، گردآورنده: محمد کاظم سنگلجی، ۱۳۳۱ (در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، موجود است).
- ۱۰- نفعه در حقوق ایران، مؤلف: علی شریف، شماره ثبت ۱۱۴۹، دانشکده حقوق دانشگاه تهران.

کتابنامه

الف (کتب

- قرآن کریم.

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن بن علی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ۲۶ جلدی، جلد ۱۵ و ۱۶، چاپ دوم، بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۳ ق.
- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی، ۲ جلدی، جلد اول، چاپ سوم، ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۰.
- ابن سینا، ابوعلی، الإشارات و التنبیهاات از شیخ الرئیس ابوعلی سینا، و لباب الإشارات از امام فخر رازی، تصحیح و مقدمه: محمود شهابی خراسانی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹.
- _____ رساله روان شناسی ابوعلی سینا، با تصحیح، تحشیه و مقدمه محمود شهابی خراسانی، تهران، انتشارات خیام، ۱۳۱۵.
- _____ مبدأ و معاد، مقدمه و ترجمه: محمود شهابی خراسانی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۲.
- ابن منظور افریقی مصری، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارالطباعه والنشر، بی تا.
- ایرجی، محمد صادق، بردگی در اسلام، با مقدمه محمود شهابی خراسانی و علامه طباطبایی، تهران، انتشارات کتابفروشی محمدی، بی تا.
- تاریخچه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، سال انتشار: ۱۳۷۵.
- تربتی خراسانی، حاج شیخ عبدالسلام، گنجی نهفته در راز عشاق، به اهتمام: سکینه خاتون (پروین) سلامی، مقدمه و شرح حال حاج شیخ عبدالسلام: محمود شهابی خراسانی، مشهد، نشر بنفشه، ۱۳۸۳.
- جادالمولی، محمد احمد، عظمت محمد (ص)، (محمد، المثل الكامل)، مترجم: محمود شهابی خراسانی، کتابفروشی و چاپخانه مرکزی، چاپ اول، تهران، ۱۳۱۸.
- دریابگی، محسن، یاد آن کیمیاگر تنها، فصلنامه نقد کتاب فقه و حقوق، ۱۳۹۴.
- راهنمای دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی دانشگاه تهران، ۱۳۴۶.
- شریعتی، علی، کویر، مشهد، سپیده باوران، چاپ دوم، ۱۳۸۹.
- شهابی، علی اکبر، اندیشه شهاب، تهران، کتابفروشی زوار، بی تا.
- _____ یادنامه شهابی، آمریکا، مدرسه آزاد شیکاگو، سال نشر: ۱۳۶۵.
- شهابی، محمود، الإسلام والشیعة الامامیة فی أساسها التاریخی و کیناها الاعتقادی، سه جلدی، جلد اول: تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۶، چاپ اول، ۵۳۲ صفحه؛ جلد دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۶۱.
- _____ ادوار فقه، ۳ جلدی، جلد اول و دوم، چاپ دوم، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶؛ جلد سوم، چاپ چهارم، ۱۳۷۲.
- _____ تقریرات اصول، خلاصه تقریر و درس اصول فقه استاد شهابی، به اهتمام: عباس فرید، چاپ هفتم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، بی تا.
- _____ دو رساله (وضع الفاظ، قاعده لاضرر)، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۷ = ۱۳۸۸ هـ.
- _____ رساله «بود» و «نمود»، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۲؛ چاپ مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، با تحقیق و ویرایش: محمدامین شاهجویی، ۱۳۹۰.
- _____ رهبر خرد، چاپ هفتم، تهران، کتابفروشی خیام، ۱۳۶۴.
- _____ زنده عشق، چاپ اول، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱.
- _____ شذرات - مجموعه یادداشت ها، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، چاپ اول، ۱۳۹۴.
- _____ قواعد فقه، چاپ چهارم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳؛ چاپ پنجم، تهران، نشریات فرید، ۱۳۴۱.
- _____ المقالات العلیة یا گفتارهای زیبا، نجف، مطبعة النعمان، ۱۳۸۳ قمری.
- _____ منطق (منطق برای دبیرستانها)، تهران، بی جا، چاپ اول، ۱۳۱۷.

- _____ التَّظَرَةُ الدَّقِيقَةُ فِي قَاعِدَةِ بَسِيطِ الْحَقِيقَةِ، تهران، انتشارات انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران، ۱۳۵۵.
- شیخ طوسی، محمدبن حسن، مسائل هامه من کتاب الخلاف، مقدمه تحت عنوان «ترجمه الشیخ الطوسی»: محمود شهابی خراسانی، تهران، چاپخانه حیدری، چاپ اول، ۱۳۴۴ شمسی.
- عصار، سید محمدکاظم، سه رساله در حکمت اسلامی، مترجم: محمود شهابی خراسانی، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۱۹.
- فاروق یکم، مترجم: محمود شهابی خراسانی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران، ۱۳۱۷.
- قمی، حاج شیخ عباس، فوائد الرضویة فی أحوال علماء المذهب الجعفریة، (دو جلد در یک مجلد) مقدمه، به قلم: محمود شهابی خراسانی، تهران، بی جا، ۱۳۲۷.
- کاتوزیان، ناصر، از کجا آمده‌ام، آمدنم بهر چه بود؟ زندگی من، چاپ اول، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵.
- گرجی، ابوالقاسم، تاریخ فقه و فقهها، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۵.
- گلچین معانی، احمد، گلزار معانی، تهران، چاپخانه افق، ۱۳۵۲.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن، ألمجلد الثانی من کتاب شرائع الإسلام، تعلیق و تصحیح: محمود شهابی خراسانی، تهران، مکتبه‌المركزی، ۱۳۲۳.
- مرسلوند، حسن، زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران، جلد چهارم، تهران، انتشارات الهام، ۱۳۷۴.
- معین، محمد، فرهنگ فارسی، ۶ جلدی، چاپ نهم، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- مهریزی، مهدی، کتابشناسی اصول فقه شیعه، چاپ اول، قم، دبیرخانه کنگره جهانی شیخ مرتضی انصاری، ۱۳۷۳.
- موسوی حجازی، قدسیه، بررسی جرایم زنان در ایران، تقریظ: محمود شهابی خراسانی، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۴۱.
- نایینی، میرزا محمدحسین، فوائد الاصول، تقریر: شیخ محمدعلی کاظمی خراسانی، مقدمه کتاب در باره تاریخ حدوث علم اصول فقه و سیر تحول اصول فقه با عنوان نشأة علم الاصول، سیره و ارتقائه: محمود شهابی خراسانی، ۳ جلد، جلد اول، چاپ اول، قم، مؤسسه‌التنشر الاسلامی، ۱۴۰۹ ق.

ب) مقالات، پایان‌نامه

- افشار، ایرج، «محمود شهابی»، مجله آینده، سال دوازدهم، شماره ۷ و ۸، مهر - آبان ۱۳۶۵، ص ۴۶۸ - ۴۶۹.
- امیرزاده جیرکلی، منصور، «در باره استاد محمود شهابی خراسانی»، ماهنامه بین‌المللی اقتصاد آسیا، ضمیمه شماره ۴۷۵، آذر ۱۳۸۵.
- امین، سیدحسین، «یادی از استاد محمود شهابی»، ماهنامه حافظ، شماره ۳۲، مرداد ۱۳۸۵، ص ۸ - ۱۳.
- زارع، محمد، «محمود شهابی از رهبر خرد تا زنده عشق»، کتاب ماه فلسفه، شماره ۱۸، اسفند ۱۳۸۷، ص ۱۳۲-۱۳۴.
- زریاب، عباس، «محمود شهابی»، مجله آینده، سال دوازدهم، شماره ۸-۷، مهر - آبان ۱۳۶۵، ص ۴۶۹.
- عراقی نژاد، فعال، «شهابی خراسانی، محمود»، دائرة المعارف تشیع، (زیر نظر: صدر حاج سید جواد، احمد و دیگران)، جلد ۱۰، ص ۹۶، چاپ اول، تهران، نشر شهید سعید محبی، ۱۳۸۳.
- محمدی، ابوالحسن، قاعده «ضمان ید». پایان‌نامه تحصیلی دوره دکترای حقوق رشته قضایی، استاد راهنما: محمود شهابی خراسانی، هیأت رسیدگی: استادان محترم آقایان محمد سنگلجی و دکتر عبدالحسین علی‌آبادی، تیرماه ۱۳۴۷.

- نجفی، سیدعلی، «زیست‌نامه‌ای از استاد فقید شادروان مرحوم محمود شهابی»، ضمیمه فصلنامه نقد کتاب فقه و حقوق، سال اول، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۴.

ج) مصاحبه‌ها

- رضانژاد (نوشین)، غلامحسین، «استاد محمود شهابی خراسانی»، کیهان فرهنگی، شماره ۴، تیر ۱۳۶۶، ص ۴۷ - ۴۹.
- شهابی، علی اکبر، «استاد محمود شهابی خراسانی» کیهان فرهنگی، شماره ۴، تیر ۱۳۶۶، ص ۴۰ - ۴۵.
- کاتوزیان، ناصر، «در باره استاد شهابی»، مکان و زمان مصاحبه: دانشکده حقوق دانشگاه تهران، گروه حقوق خصوصی، شنبه، ۱۳۸۶/۱۱/۲۰، مصاحبه‌کننده: منصور امیرزاده جیرکلی.
- گرجی، ابوالقاسم، «استاد محمود شهابی خراسانی»، کیهان فرهنگی، شماره ۴، تیر ۱۳۶۶، ص ۴۵ - ۴۶.
- _____، «در باره استاد شهابی»، مکان و زمان مصاحبه: دانشکده حقوق دانشگاه تهران، شنبه ۱۳۸۶ / ۰۳ / ۰۱، مصاحبه‌کننده: منصور امیرزاده جیرکلی.

د) وبگاه

- سایت مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان www.tebyan.net، عنوان: سالشمار زندگی شهید بهشتی، تاریخ به روز رسانی: سه‌شنبه ۱۳۸۴/۰۴/۰۷.
- تاریخ مراجعه به سایت: ۱۳۹۶/۰۱/۱۴.